

Aegade meisterlik taltsutamine

Sirje Olesk. Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s. Tallinn: Eesti Kirjanike Liit, 2022. 303 lk.

Eesti Kirjanike Liidu 100. aastapäevaks ilmunud raamat on seni puudunud ulatuslik lüli kirjanike liidu ülestähendamise loos.¹ Liidu loomisest jutustav Katrin Raidi monograafia kandis idealistlikku pealkirja „Loomise lugu”. Sellega võrreldes on nõukogude perioodi pidevale teisenemisele viitav „Aegade lugu” justkui reserveeritud: nagu vanemaalise tõdemus oma elule vaadates, et ei saa ju ainult luua (liitu, kirjandust), vahepeal peab tegelema ka ajaga, kohanemisega. Esikaane foto täiendab pealkirja tabavalt. See on üles võetud Lydia Koidula haua juures Kroonlinnas, pildi keskel seisab otsekui pahase või segaduses näoga Debora Vaarandi, kes vaatab etteheitva või küsiva ilmega Johannes Semperi poole – tema aga süveneb oma käes olevatesse paberitesse. Taustal seisavad teised tähtsad inimesed läbitungimatu või kalmistu etiketti järgiva morni ilmega. Raamatuseljale jääb iseloomulikult Johannes Vares-Barbarus, justkui keskendumas peatsele sõnavõtule, pisut pühaliku ja ka mureliku näoga. Veidi stiihilist situatsiooni jäädvustav foto kõneleb nagu teoski klassikute ümbermõtestamisest, segaduses kirjanikest,

¹ Kirjanike liidu ajaloost on varem ilmunud Katrin Raidi monograafia „Loomise lugu. Eesti aeg. Eesti Kirjanikkude Liit 1922–1940” (2002) ja Valev Uibopuu ülevaade välismaisest kirjanike liidust (artiklitena ajakirjas Tulumuld 1992, nr 1–4; raamatuna 2012).

(eba)kindlatest juhtidest ning reegli-tega suhestumisest. Roosmarii Kurvitsa kaanekujundus ilmestab suurepäraselt teose sisu: see on läbimõeldud, mitmekesine ja imehea stiiliga.

Selle raamatu kirjutamine on kahtlemata olnud väga keeruline ülesanne, nõudes loendamatu otsustusi, kuidas uuritavat piiritleda ja käsitleda. Kirjanike liidu roll kirjandusväljal oli nõukogude ajal domineeriv ja kaugeleulatuv, nii teoste kui ka kirjanike käekäigu mõttes, pealegi pidevalt muutuv. Samal ajal oli kirjanike liit ise allutatud võimuorganitele ja seotud teiste asutustega (riiklik kirjastus, Sirp ja Vasar, Looming ja Loomingu Raamatukogu, Keele ja Kirjanduse Instituut jm). Seega on nõukogudeaegse kirjanike liidu ajalugu suures osas kogu Nõukogude Eesti kirjandusvälja lugu. Pealegi, kuna tollal oli kirjandus ühiskondlikult tähtis, on kirjanike liidu lugu üleüldiselt vaimuvälja ja kuigivõrd ka Eesti käekäigu lugu. Võiks jätkata, et traagika ja lootuse lugu või muinasjuttki, milleks seda raamatut võib kujundlikult üldistades pidada. Ent raamat jääb teaduslikuks, põhinedes rikkalikul allikmaterjalil ning seda osavalt käsitledes. Faktid on veenvalt, loogiliselt esitatud ning koos mälestuste ja tõlgenduste põimimuga moodustavad need mitmetahulise, heade proportsioonidega loo.

Olesk on keskendunud kirjalikele allikatele. Valdav osa raamatust põhineb kirjanike liidu (juhatusel, selle presiidiumi, partei algorganisatsiooni ja üld-) koosolekute protokollidel. Loomulikult on kasutatud omaaegseid ajakirjandustekste (sündmuste ülevaateid, kriitikat jm). Et anda rohkem teavet, aga loole ka inimlikum mõõde, on Olesk oma uurimusele põiminud katkendeid päeviku-

test, mälestustest ja kirjavahetustest. Eriti tänuväärased allikad on Johannes Semperi, Friedebert Tuglase, Debora Vaarandi, Aksel Tamme, Vladimir Beekmani, Oskar Kruusi, Teet Kallase, Jaan Krossi üles-tähendused, aga ka Ain Kaalepi ja Nigol Andreseni kirjavahetus. Need avavad faktide tagamaid või toovad esile kontrastseid vaatenurki. Kui kirjanduspilti ilmub ootamatult Magnus Mälk, ilmestab Olesk seda tsitaadiga Tuglase „Eluloolis-test märkmetest”: „Mälk valiti ühel hoobil Liidu liikmeks, juhatus liikmeks ja Liidu sekretäriks. (Mis selle kirjaniku eesnimi, seda esialgu ei tea.)” (Lk 68) Teises kohas seab Olesk Tuglase positiivse mälestuse kirjanike liidu IV kongressist 1958. aastal vastamisi Oskar Kruusi omaga, mille järgi luges Tuglas „vajalikud laused hädise häälega maha sedelilt – jäi teadmata, kas ta oli need ise ettevaatuse mõttes paberile pannud või oli Lembit Rimmelgas talle selle lehekese pihku pistnud” (lk 123).

Kuigi Olesk rõhutab (lk 11), et on asjaosaliste meenutusi kaasanud eriti juhul, kui need on kirjutatud nõukogude ajal, „mitte tagantjärele tarkusena”, ei ole ta sellest õnneks ranget reeglit teinud ja teoses on palju kasutatud ka hilisemaid mälestusi. Muidugi on tuginetud teistele käsitlustele-uurimustele (algusosas on üks olulisimaid autoreid Tõnu Tannberg), sh värskeimatele, 2022. aastal ilmunutele. Ka Oleski enda sulest on aastakümnete jooksul ilmunud mitu killukest kirjanike liidu suurest loost (VIII pleenum, suhtlus pagulaskirjanikega jm), seega on hea ja loogiline, et üldpildi loomise võttis ette tema. Võib-olla just tänu selle teemaga pikka aega tegelemisele vahelduvad loos loomulikult ja lugemist soodustavalt lähivaatlused-näited (nt Kross 1956. aasta dekaadil, lk 114–115) mõne inimese või institutsiooni rolli üldistamisega (nt Loomingu Raamatukogust, lk 116–117). Ühtlasi tuleb märkida, et raamatus on kasuta-

tud ka mõned üksikut, aga seda värvikamat (seni) suulist allikat: kuulujuttu, kirjandus-öhtul kuulnud meenutust või Oleski enese mälestusi, mis on tagasihoidlikult esitatud allmärkustes.

Oleski seisukohad ongi üldjuhul mujal kui otsesõnu põhitekstis. Kõige olulisem Oleski sisuline arusaam on siiski sõnas-tatud: kirjutada kirjanike liidu lugu kui „eesti kirjanduse ja kirjanike ohjamise ja aitamise lugu” (lk 11). Seda toetavad vasta-valt valitud mälestuskildud, eriti Paul-Eerik Rummolt ja Jaan Kaplinskilt, millele Olesk osutab nii sissejuhatuses, peatükkides kui ka kokkuvõttes. Ehk levinuim seisukoht kirjanike liidust kui piiravast ja kõike-hõlmava kontrolliga asutusest väljendubki Rummo tsitaadis: „Nõukogude režiim sulatas need [kirjanduse ja kirjanike orga-nisatsiooni] omavahel väga kuuma tulega ja väga kõvasti kokku. [---] ei saanud olla mingit olulist põhimentaliteedi vahet kir-janikul ja Kirjanike Liidul.” (Lk 7, 188) Loos tuleb aga esile piisavalt vastukaalu: organisatsioon toetas eesti keele, vaimsure, kirjanduse ja kirjanike käekäiku. Seda illustreerib Kaplinski seisukoht: „Eesti Kirjanike Liit kujunes 1950-ndatest kuni 1980-ndate aastateni üheks eestluse tugi-punktiks [---]” (lk 9, 284).

Kirjanike liidu eri rolle seotakse loos erinevate inimestega. Nõukogudeaegse kirjanduse käsitlustest on muidugi teada noorema põlvkonna (tihti parteitud) andekad kirjanikud, nagu Hando Runnel, Arvo Valton, Heino Kiik jt, ning teisalt stalinismi kõrgaja karjeristid, nagu Max Laosson, Magnus Mälk, Aleksander Kelberg. Ent Olesk rõhutab ka erinevust pahempoolsete kirjanike seas, mille ühte leeri paneb ta ortodokssed stalinistid (Egon Rannet, Endel Sõgel, Ants Saar), teise rahvuskommunistid (Juhan Smuul, Beekman, Paul Kuusberg, Villem Gross). Just viimaseid on kirjandusloos kipunud unustama, eriti rääkides kirjanike liidu

toetavast rollist. Olesk pole nende esiletoomises muidugi esimene – neid kirjanikke on uuemal ajal hakatud aina enam tunnustama ning nende loomingutki uuesti lugema –, ometi on selline rõhuasetus niivõrd ulatuslikus uurimuses oluline tasakaalustaja. Oleski eristused pole siiski pärssinud loo kulgu kohtades, kus toimuvad leeridevahelised üleminekud või mängu tuleb inimsuhete keerukus. Kohe Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu asutamise eel- ja järelloos rõhutab Olesk tagalas olnud võimumeelsete kirjameeste, August Jakobsoni ja Nigol Andreseni omavahelist tüli, mis seletab nii mõnegi plaani täide-minemist või luhtumist. Kõike ei määranud nõukogude võim või maailmavaade, lugesid ka isikuomadused ja omavaheline läbisaamine.

Toetumine koosoleku protokollidele mõjutab suurel määral seda, millistest asjadest nende aegade lugu üldse koosneb. Võib jääda mulje, nagu toona ei toimunudki palju muud peale eri tüüpi koosolekute. Leidsid aset üldkoosolekud, asutamiskonverents (kongressi õigustes), lahtised parteikoosolekud, aruandlus-valimiskoosolekud, EKP KK büroo koosolekud jpm. Raamatust nähtub, kuidas mõni avalik sündmus kujutas endast jäämäe veepealset osa, kirjanduselu mõjutas kursivõi tempomuutustega aga veealune osa. Olesk leiab hea tasakaalu. Suurte ja palju kajastatud sündmuste (aastakoosolekud, kongressid, oluliste teoste ilmumine jms) kõrval kirjutab ta sellest, millest kõneldi (protokollide järgi) kitsamas ringis, tuues seejuures välja asju, mis ei juhtunud: ettepanekuid, mis ei saanud või said osaliselt teoks (nagu August Sanga koostatud pagulasluule antoloogia käsikiri), unistusi ja lootusi, piiride kompamisi, samuti kõige koledamate plaanide (nt kirillitsa kasutuselevõtt) luhtumisi. Nõnda moodustavad kirjanike liidu loo ka mitu varjul olnud kihti – aga mõnest asjast pole märke isegi

arhiivides, sest käsk võis liikuda üksnes telefonitsi või otse prügikasti.²

Kirjandust toetava ja ohjava rolli kirjeldamise kõrval ilmestab Olesk ka tol-lase kirjanike liidu toimemehhanismi, mille märksõnadeks on vastuolulisus ja ebaloogilisus. Selle jälgimise ja nähtavaks tegemise eest tuleb tunnustada autori absurdi(huumori)taju. Näiteks seoses kurikuulsa VIII pleenumiga rõhutab Olesk, kui kultuurikauged inimesed olid eesti kirjanduse üle otsustajate rollis: „Kuigi pleenumil räägiti palju kultuurist, eriti kirjandusest, ei esinenud seal ühtegi kunstnikku, heliloojat ega mõnda teist loomingulist inimest. Selles mõttes oli „ENSV kirjaniku” August Jakobsoni isik pleenumil esinejana erandlik, nagu ka tema sõnavõtule järgnev märkus, et selle on tõlkinud vene keelde sm see-ja-see.” (Lk 77) Kummalist toimemehhanismi näitavad ka kirjanike liiduga seotud valimised, mille juures oli teada, et otsused pidid olema juba enne valimist tehtud ja kinnitatud mitmes teises kohas, või nagu Olesk üsna loo alguses ütleb: „[---] kõrgemad isikud/institutsioonid ongi kooskõlastanud selle kirjanike nimekirja, mille juba varem oli kooskõlastanud NSV Liidu Kirjanike Liidu presiidium (ja kuidas nad oleksidki saanud seda mitte teha?)” (lk 29).

Olesk toob välja ka kentsakad vastuolud, mis tekkisid, kui kirjutamisolud muutusid vabamaks. Ühelt poolt näitasid uhked kongressid, suured tiraažid ja kõrged honorarid (valitutele), et „nõukogude režiim pidas kirjandust tähtsaks, ikka veel, ja omal kombel” (lk 220). Samal ajal kippus kirjandus riiklikust ideoloogiaräämitusest üha enam välja: 1960-ndate teisest poolest

² Mõlema võimaliku liikumisviisi kohta tõi võluva näite ka Lehte Hainsalu Oleski teose esitlusel Tartu kirjanduse majas 11. X 2022 (vt Kirjanduslik teispäev. Karl Ristikivi päev. Sirje Oleski „Aegade loo” Tartu esitus. <https://www.youtube.com/watch?v=aLU2RfjGaKI>).

alates sai „[n]õukogude eesti kirjandusest [...] oma olulises osas lihtsalt eesti kirjandus” (lk 186). Kirjandus võttis endale aina suuremaid vabadusi, kirjanduselu organiseerimine (kirjanike liit, kriitika) pidi tegelema uuendusmeelsete teoste ja ideoloogiliste nõuete suhestamisega. Nii tuli mitme kirjandusauhinna žürii otsus hiljem ära muuta (Teet Kallas oleks pidanud saama Lenini 100. sünniaastapäevale pühendatud novellivõistlusel lausa kaks kohta, aga jäi ideoloogiliselt sobimatu kandidaadina mõlemast ilma (lk 194)). Runneli „Punaste õhtute purpur” ilmus, arvustusi aga mitte. Kristian Jaagu kuju võis Toomemäele püstitada, aga sellele plaanitud read luuletusest „Kas siis selle maa keel” sai lisada alles pärast venestushoo vaibumist (lk 240). Segadus tekkis autorite biograafiate kirjutamisel: kas peaks mainima stalinistlikke repressioone? Ning kes ja mil määral tohib rääkida pagulasautoritest või nendega suhelda?

Kirevate allikate vaatlemist aitab ohjata ja sümpaatseks lugemiseks vormida autori taktitundeline hoiak. Vahel muigab ta laialt kaasa, vahel aga hoiab tagaplaanile – igatahes loob see lugeja jaoks usaldusväärse aluse neisse aegadesse suhtumiseks. Kuigi otsesõnu hinnanguid jagab Olesk vaid mõnel üksikul korral, nagu öeldud, annavad kirjanike liidu õhustikust ettekujutuse detailid, mida Olesk avab paraja refereerimis- ja tsiteerimisrõõmuga. Ta vahendab sõnavõtte kohati ümberütlevalt, paiguti aga siirdkõneliselt, säilitades ideoloogilise žargooni: „Veel arvas Lentsman, et igal nõukogude inimesel ei maksa toppida oma nime välismaal ilmuva antoloogia kaanele. [...] Meie kirjanikel on vaja suuremat valvsust, sest liiga palju on vennastumist ja maoli olemist igasuguste „Grabbide ja Grünthalite” ees.” (lk 175) Siit-sealt saab lugeda mõne teose või olukorra kohta tulnud „signaalidest” (nt lk 168). Siiski teinekord ei saa hästi aru, kas

sapine muie kõlas koosolekul või tekib see Oleski refereeringus: „Vene kirjanduse konsultant Aleksei Sokolov teadis, et Moskvas parandatakse tõlget, ja kui vaja siis ka originaali” (lk 152). Mõnikord ei suuda Olesk hoiduda rõhutamast olukorra veidrust: „On siiski võõrastav kujutleda, kuidas Ivan [...] Käbin istub õhtul Moskvas hotellitoas ja loeb käsikirjas eestikeelset teksti selle kohta, kuidas 1940. aastal Tartus riigipööret tehti...” (lk 108). Niisamuti märgib Olesk, et talle pole selge, kuidas toimus poliitõppustel n-ö individuaalselt õppivate liidu liikmete teadmiste kontroll, ning ta küsib: „Vahest Laosson korraldas Andresenile eksameid?” (lk 145)

Teatud teemade või situatsioonide juures on autor aga tagasihoidlik. See ei ole teadusliku eesmärgi tõttu emotsioonidest või hinnangutest hoidumine, seda enam, et raamatus leidub mõningal määral nii üht kui ka teist. Olesk lihtsalt ei räägi kurbi lugusid kurvemaks ega ilusaid ilusamaks. Protokollid reedavad piisavalt tollast käitumis- ja suhtlemiskultuuri (tust) – eriti torkab silma täiskasvanud inimeste noomimine ja lootuste jõhker õonestamine. Kirjanike liitu kuulumine tähendas suuresti kaalanduste talumist. Aga seda lugu räägitakse nii, et osalejate suhtes ei teki haletsust; pisaraid ei kisuta, pateetikat pole. Hingeliigutus oleneb lugeja kaasmõtlemisest ja tundeerksusest – faktid on tema ees.

Raamatus vaadeldud sündmused on suuremate hoovuste osadena läbitunnetatud ning üsna tihedalt paiknevad vahepealkirjad aitavad järke pidada. Siiski võib lugemisel tekkida küsimusi. Toonasest ajast ja kirjanike liidust kaugematel lugejatel tekib neid seoses institutsioonide hierarhia ja tavadega. Näiteks millises vahekorras olid partei algorganisatsioon ja kirjanike liidu juhatus, juhatusse presiidium või millised olid kirjanike liidu juhi ja sekretäride rollide erinevused?

Kogu bürokraatia toimimine sai raamatu lugemise käigus siiski selgemaks ka ilma otseste selgitusteta, mis on autori selge mõtte ja ladusa käsitluslaadi tulemus. Ebakõlasid võib tekkida siis, kui lugeja ajavoos piisavalt kiiresti ümber ei orienteeru. Kui suures plaanis liigub lugu muidugi edasi, siis uue fookuse täpsemal rihtimisel hüpatakse ajas ka tagasi, sest uuel alateemal on eellugu. Nii juhtub, et peale aegade kattuvad-korduvad teemadki.

Raamatu lisad hõlbustavad ja mitmekesistavad lugemist. Vahepaladeks on kirjanike liidu juhtide kohta tehtud lühikesed tabavad ülevaated, neid oleks soovinud lugeda ka teiste tähtsamate isikute kohta. Niisamuti tekitavad elevust hästi valitud

fotod ja nende paigutus (vt nt kõnelejaid lk 214–215). Nimeregister on kasulik, kuid ahnem ja mugavam lugeja tahaks ka märksõnaregistrit. Huvitava ülevaate pakub kirjanike liidu liikmete nimekiri (liikmeks saamise aasta alusel).

Sirje Olesk seab oma uurimistöoga segaduse, ahistuse ja püüdluste aegadest kokku põhjaliku, mitmekesise ja eri perspektiividega loo, muiates eemaltvaatajana ajastu absurdi üle. Ahastus ja alandus on selles loos olemas, aga Oleski hoiak annab kinnitust, et minevikku saab vaadelda rahulikult ning ühtlasi tänutundega, et sellest õnnestus välja tulla.

INGA SAPUNJAN